

УДК 930:[325.83(477.41)]“1941/1952”(093.2)

ДІЯЛЬНІСТЬ СТРУКТУР ОУН І УПА НА КИЇВЩИНІ В 1941–1952 роках В ІСТОРИОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Сергій ГУБСЬКИЙ

Науково-дослідний інститут українознавства,
відділ історичних студій,
вул. Ісаакяна 18, 01135, Київ, Україна

У статті розглянуто праці українських дослідників, присвячені національно-визвольній боротьбі проти гітлерівського і сталінського режимів ОУН і УПА на Київщині в 1941–1952 рр. Значна увага приділяється маловідомим до недавнього часу широкій громадськості сторінкам державотворчих змагань українського народу у середині ХХ ст. Автор запропонував власну класифікацію історіографії національно-визвольної боротьби у післявоєнний період у Центральній Україні. Одночасно проаналізовано найновіші публікації архівних джерел, що стосуються рейдової і агітаційно-пропагандистської роботи підрозділів УПА, а також боїв ОУН на теренах Правобережної України. Зазначено, що під впливом самостійницького руху у низці регіонів України, зокрема, центральних і східних областях, створювались антирадянські молодіжні організації, які ідейно й організаційно тяжіли до співпраці з ОУН. Підкреслено, що національно-визвольний рух у післявоєнний час засвідчив готовність українців до боротьби за незалежність.

Ключові слова: незалежність, боротьба, Друга світова війна, Україна, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія, Київщина, Фастів, підпілля, історіографія.

Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. стала лише першою сторінкою національно-визвольної боротьби українського народу у ХХ ст. Після розгрому нацистської Німеччини боротьба за незалежність України не припинилась. Ще більше десяти років Організація Українських Націоналістів (ОУН) і Українська Повстанська Армія (УПА) організовано вели боротьбу проти сталінського режиму.

До недавнього часу і сучасна українська громадськість та й, зрештою, частина науковців вважали, що діяльність ОУН і УПА, в основному, концентрувалась у західному регіоні України, а в Наддніпрянщині, південній та східній частині республіки функціонування організованого націоналістичного підпілля і загонів УПА мала незначний вплив на події, що там розгортались. Проте, ці уявлення не відповідають дійсності. Борці за українську державність вели жертвну й безкомпромісну боротьбу проти поневолювачів на всій території сучасної України й частині українських етнографічних земель. Після відновлення Україною незалежності в 1991 р., поступово, а останніми роками все активніше, науковці ліквідовують “білі плями” історії українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років.

Наукові дослідження, присвячені суспільно-політичним процесам на Київщині у період 1941–1952 рр. можна розділити на декілька груп.

До першої групи слід віднести наукові праці та збірники документів, видані в роки існування СРСР¹. У цих роботах зібраний значний фактичний матеріал, подано багато статистичних даних щодо кількості населення, промислових підприємств, колгоспів, адміністративно-територіального устрою Київщини тощо. Також розкривається організаційна діяльність КППС зі створення в Києві та області комуністичного підпілля і прорадянських партизанських формувань, показані різноманітні форми їх діяльності, зокрема, збройна боротьба проти німецьких військовослужбовців і допоміжних сил поліції та різноманітні форми спротиву, спрямовані на зрив економічних планів нацистських загарбників. У книзі “Непокоренная земля Киевская” наведено таблиці з даними про період окупації Києва і районів Київської області німецькими військами та їх союзниками в 1941–1944 рр., перераховані комуністичні партійні органи, організації та групи, прорадянські партизанські з’єднання і партизанські загони, що діяли в Києві та Київській області в 1941–1944 рр.² Проте, матеріал в радянських виданнях поданий однобічно, мало інформації про причини, які призвели до захоплення німцями значної території УРСР уже в перші місяці війни, нічого не сказано про Голодомор і нищівні сталінські репресії, через що велика частина населення була незадоволена радянською владою і мала певні сподівання на німців щодо покращення життя і припинення репресій. Про представників українського визвольного руху або нічого не відзначалось, або згадувалось, як про колаборантів і німецьких прислужників.

Другу групу складають наукові праці, спогади безпосередніх учасників тих подій – підпільників із Похідних груп ОУН і вояків УПА та дослідників-науковців написані й опубліковані на еміграції у другій половині 1940-х – 80-х роках і на початку 1990-х років уже в незалежній Україні. Вони поділяються на два напрямки, що сформувалися в еміграційній історіографії, відповідно до ідейної приналежності авторів – промельниківський і пробандерівський, що склалися після розколу Організації Українських Націоналістів у 1940 р.³ Між

¹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: сборник документов (Киев: Обл. кн.-газ. изд-во, 1963); Непокоренная земля Киевская: Из истории всенародной борьбы в тылу врага. 1941–1944 (Киев: Политиздат Украины, 1985); Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Документы и материалы. 2-е изд. (Киев: Наукова думка, 1985), т. 1–3.

² Непокоренная земля Киевская, 194–246.

³ Анатолій Бедрій, *ОУН і УПА* (Нью-Йорк, Лондон, Мюнхен, Торонто: Українська центральна інформаційна служба, 1983); Василь Верига, *Втрати ОУН у Другій світовій війні або “Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї”*, 2-ге вид., випр. (Торонто: Новий шлях, 1991); Зенон Городиський, *Українська Національна Рада: Історичний нарис*. (Київ: Вид. дім “КМ Academia”, 1993); Володимир Косик, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні* (Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ у Львові, 1993); Петро Мірчук, *Українська Повстанська Армія: 1942–1952* (Мюнхен: CICERO, 1953); *На зов Києва: Український націоналізм у II-й Світовій війні:*

представниками обох гілок ОУН часто складалися непрості, часто ворожі стосунки, що дуже шкодили справі консолідації й активної співпраці всіх українських незалежницько-державницьких сил в боротьбі за українську державність.

Зі здобуттям Україною незалежності почали з'являтися спочатку окремі невеликі, а згодом ґрунтовніші праці українських дослідників про боротьбу підпілля ОУН і загонів УПА на Великій Україні, зокрема, і на території Київської обл. До таких робіт, насамперед, варто віднести дослідження В. Сергійчука, А. Русначенка, І. Патриляка, В. Жилюк, В. Даниленка, О. Гончаренка, В. Заведнюка, О. Іщука, О. Ніколаєвої, В. Ковальчука, О. Пагіря, А. Мацьківа, *Ā Ōāēā, β. Āí ōí í β ēā, Ā. Āōāōí āí ēā òā ʳí ø ēōā*, які підготовані на значному

збірник статей, спогадів і документів, ред. Кость Мельник, передрук видання 1985 р. (Київ: Дніпро, 1993); Григорій Полікарпенко, *Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни*. 4-те вид., доп. (Б. м.: На чужині, 1951); Лев Шанковський, *Похідні групи ОУН: Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.* (Мюнхен: Український самостійник, 1958); Яків Шумелда, *Похід ОУН на Схід*. (Львів: Фонд духовного відродження ім. митрополита Андрея Шептицького, 1991).

⁴ Володимир Сергійчук, *Український здви́г* (Київ: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства, 2005), кн. 5: Наддніпрянщина. 1941–1955; Анатолій Русначенко, *Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках* (Київ: Пульсари, 2002); Василь Даниленко, “Діяльність ОУН на Київщині: записки “Кобзаря”,” *Історичний журнал* 5 (2005): 103–122; Іван Патриляк, “Пропагандистська діяльність ОУН на Київщині у 1942 р. (за матеріалами німецьких спецслужб),” *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія* 103 (2010): 22–25; Іван Патриляк, *Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939–1960-х роках* (Львів: Часопис, 2012); Вікторія Жилюк, *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.* (Рівне: Волинські обереги, 2008); Олексій Гончаренко, “Похідні групи ОУН (б) на теренах Наддніпрянщини: до питання про результативність спроб інтеграції до окупаційних органів влади (1941–1944 рр.),” *Галичина* 14 (2008): 234–241; Василь Заведнюк, *Похідні групи українських націоналістів* (Тернопіль: Воля, 2007); Володимир Ковальчук, “Агітаційні листи волинського підпілля ОУН(б) до цивільного населення Центральної та Східної України. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ,” *Права людини* 2 (2010): 418–428; Олександр Пагіря, “Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України”, *Мандрівець* 1(2013): 4–9; Андрій Мацьків, “Бій підпілля УПА на Київщині влітку 1951 року,” *Історична правда*, 24 липня 2016, доступ отримано 25 вересня 2017: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/07/24/149162>; Геннадій Цвік, “Національно-визвольний рух на Радомишльщині в 40–х – 50-х рр. ХХ ст.,” *Український національно-визвольний рух ХХ ст.: ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя Похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки): матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Житомир, 18–20 листопада 2011 р.)* (Житомир: Рута, 2011): 127–132; Ярослав Антонюк, “Виникнення та діяльність опозиційного Крайового проводу “Одеса” (1946–1949 рр.),” *Український національно-визвольний рух ХХ ст.: ідейно-політичний, організаційний та військовий аспекти (до 90-річчя Другого Зимового походу, 70-річчя Похідних груп ОУН та 70-річчя Олевської республіки): матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Житомир, 18–20 листопада 2011 р.)* (Житомир: Рута, 2011): 132–140; Віктор Брехуненко, Володимир Ковальчук, Михайло Ковальчук та Вячеслав Корнієнко, *“Братня” навала. Війни Росії проти України ХІІ–ХХІ ст.* (Київ: Вид. ПП Н. А. Брехуненко, ТОВ “Друкарня “Бізнес поліграф”, 2016), 189.

масиві невідомих до того часу архівних документів. Вагомий внесок у вивчення проблеми зробили дисертаційні дослідження О. Ходановича, Ю. Щура, І. Ковальчука, О. Іщука, В. Жилюк, В. Малюги⁵. У цих роботах досліджуються передумови формування та військово-політичної діяльності Похідних груп ОУН у 1941–1943 рр., створення націоналістично-самостійницького підпілля та його боротьба проти гітлерівського і сталінського режимів. Також показано напрями, форми, методи діяльності осередків ОУН стосовно формування збройних загонів і розкрито особливості розгортання збройного опору німецьким та радянським військово-каральним структурам і тактики бойових дій на Великій Україні, зокрема, на території Житомирщини та деяких районів Київщини.

Особливе значення для вивчення подій зазначеного періоду на Київщині має публікація архівних матеріалів у 2-му, 8-му, 14-му та 18-му томах видання “Літопис УПА. Нова серія”⁶. У 2-му томі “Літопису УПА. Нова серія” “Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944” були вперше поміщені документи про рейди підрозділів 4-ої ВО “Тютюнник” (ЗГ “44”) (командир Ф. Воробець – “Верещака”) УПА-”Північ” на схід від довоєнного польсько-радянського кордону по Житомирській області, починаючи від середини травня і закінчуючи зимою 1943 р. Це, зокрема, звіти про рейд першого (травень 1943 р.) і другого (вересень 1943 р.) відділів УПА, підрозділів “Гордієнка” (15–29 липня 1943 р.), “Лева” (28 серпня – 6 жовтня 1943 р.), неідентифікованого відділу (24 жовтня – кінець листопада 1943 р.), звіти запілля УПА з Андрушівщини за жовтень 1943 р.,

⁵ Олексій Ходанович, “Військово-політична діяльність похідних груп ОУН на території України в роки Другої світової війни,” (Автореф. канд. дис., Національна академія оборони України, 2006); Іван Ковальчук, “Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН і УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа “Тютюнник”) у 1941–1943 рр.,” (Автореф. канд. дис., Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2012); Олександр Іщук, “Діяльність молодіжних структур ОУН як складова національно-визвольного руху в 1939–1955 рр.,” (Автореф. канд. дис., Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005); Вікторія Жилюк, “Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині в 1941–1955 рр.,” (Автореф. канд. дис., НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства, 2008) та ін.

⁶ *Літопис УПА. Нова серія*, ред. рада: Павло Сохань, Петро Потічний та інші (Київ, Торонто: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво “Літопис УПА”, Галузевий державний архів СБУ, 1999), т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали; *Літопис УПА. Нова серія*, ред. рада: Павло Сохань, Петро Потічний та інші (Київ, Торонто: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво “Літопис УПА”, Галузевий державний архів СБУ, 2006), т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали; *Літопис УПА. Нова серія*, ред. рада: Павло Сохань, Петро Потічний та інші (Київ, Торонто: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво “Літопис УПА”, Галузевий державний архів СБУ, 2011), т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Невідомі документи; *Літопис УПА. Нова серія*, ред. кол.: Павло Сохань, Петро Потічний та інші (Київ, Торонто: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво “Літопис УПА”, Галузевий державний архів СБУ, 2011), т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України.

теренові вістки з Бердичівщини (листопад 1943 р.) та пропагандистську відозву штабу групи УПА-”Схід” до поліцаїв і евакуйованих зі Східної України (15 листопада 1943 р.).

У 8-му томі нової серії, що став продовженням 2-го, було опубліковано великий пласт автентичних повстанських документів, що відображають рейдову, організаційну та агітаційно-пропагандистську роботу підрозділів УПА-”Північ” і УПА-”Південь”, а також боївок ОУН на теренах Правобережної України і Поділля (Житомирська, Київська, Вінницька, Кам’янець-Подільська області) у 1944–1946 рр. Зокрема, серед документів УПА-”Південь”: звіти про рейди куреня “Бистрого” (Я. Білинський) (5 грудня 1943 – 20 січня 1944 рр.), групи “Саблюка” (О. Качан) (9–24 січня 1944 р.), з’єднання “Балабана” (25 квітня – 6 травня 1944 р.), групи “Батька” (5–25 травня 1944 р.), відділу “Дніпро” (3–16 вересня 1944 р.), підрозділів “Ягура”, “Володька” і “Панька” (29 липня – 15 листопада 1944 р.), “Гармаша” (16 липня – 14 серпня 1945 р.), звіт про політвиховну роботу у з’єднанні “Богуна” (11 березня 1944 р.), хроніка групи “Саблюка” (16 березня 1944 р.), звіти з описами боїв повстанців у районі сіл Буца, Обгів (Соснівка), Репіще, Малеве, Хріницькому лісі та ін., звітно-інформативні документи тощо. Із числа документів групи “Тютюнник” (з’єднання груп “44”): звіти про рейди підрозділів з’єднання “Хмельницького” по території Житомирської та північних районів Київської області, а також суспільно-політичні огляди з східних територій.

У 14-му томі нової серії “Літопису УПА” дослідники В. Ковальчук та І. Марчук опублікували невідомі документи підрозділів і частин з’єднання груп “44” (колишня ВО “Тютюнник”) УПА-”Північ”, зокрема, і ті, які репрезентують рейдову і пропагандистську роботу повстанців на території Житомирської області, а також нотатки проводу ПСК (“44”, “Одеса”, “Степ”) щодо функціонування Житомирського окружного проводу ОУН.

У 18-му тому нової серії “Літопису УПА”, упорядкованому О. Пагірею та В. Іванченком опубліковано 136 документів і матеріалів, які характеризують діяльність ОУН і УПА на терені Центрально-Східної та Південної України 1942–1952 рр. При підготовці цього тому видання були опрацьовані фонди Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України). Документи і матеріали збірника походять з 2-го, 6-го, 13-го, 26-го та 6-го фондів ГДА СБУ. Вибір зазначених вище архівних фондів став невинуватим, оскільки саме тут зосереджена основна і найповніша колекція документів із проблеми діяльності підпілля ОУН і УПА, зокрема, у центрі, на сході та півдні України від 1941 р. до середини 1950-х років. Більша частина автентичних документів підпілля ОУН і УПА, що сконцентрована у згаданих фондах, стала трофейним набутком більшовицьких спецслужб у ході оперативно-чекістської роботи з ліквідації структур українського визвольного руху у 1940–1950-х роках.

Серед опублікованих документів можна виокремити “Вказівки для проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед населення Східної України. Липень 1942 р.”, “Інструкції для здійснення рейдів боївок ОУН та підвідділів УПА на територію Східної України. [1945 р.]”, “Інструкції для проведення виховної та пропагандистської діяльності ОУН серед населення СУЗ. Листопад 1946 р.”, звіт “Суспільно-політичний огляд Васильківського району Київської області. 1 липня 1947 р.”, звіт “Розвідувальні дані про промислові об’єкти м. Києва, зібрані військовим референтом Київського міського проводу ОУН І. Денисюком. [Квітень 1948 р.]” та багато інших матеріалів.

Одною з перших публікацій у незалежній Україні про підпілля ОУН у Фастові Київської області стала стаття про молодого фастівського поета Андрія Кравця-Кравченка (“Жука”), який ставши членом підпільної ОУН разом із побратимами боровся за Українську державу. Підпільники друкували й розповсюджували антинімецькі й антикомуністичні листівки, вели роз’яснювальну роботу серед населення, здійснювали саботаж на промислових підприємствах, перешкоджали вивозу молоді на роботу до Німеччини. На початку жовтня 1943 р. А. Кравця-Кравченка було тяжко поранено за нез’ясованих обставин і через деякий час він помер у лікарні. Проте залишились його вірші, які і сьогодні кличуть до боротьби за краще майбутнє України⁷.

Великий інтерес і наукову цінність у справі розкриття маловідомих сторінок діяльності підпілля ОУН і загонів УПА безпосередньо на території Фастова і Фастівського району мають праці місцевих дослідників та науковців – А. Древецького, Є. Мондзелевського, Л. Чиговської та інших⁸.

Після анексії Радянським Союзом Західної України і Західної Білорусії у вересні 1939 р. ОУН намагалася використати нові можливості для розширення організаційної мережі на схід від Збруча, сконцентрувавши увагу на боротьбі проти більшовизму. Проте репресивні заходи комуністичної влади на Західній Україні в 1939–1941 рр. стали серйозним випробуванням для націоналістичного підпілля, яке через значні втрати не могло реалізувати плани з проникнення на землі східніше Збруча.

З початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. ситуація кардинально змінилася. Напередодні війни проводи обох гілок ОУН (мельниківців і бандерівців) сформували похідні групи, які мали закріпитися в центральних,

⁷ “Зірницею заплomenів на небосхилі (про Андрія Кравця-Кравченка та його вірші),” *Наш клич: Квартальник Спілки Української Молоді м. Києва* 1–2 (1992): 98–109.

⁸ Анатолій Древецький, “Володимир Іванович Косовський,” *Прес-музей. Інформаційний бюлетень Фастівського державного краєзнавчого музею* 6 (1996): 41–42; Едуард Мондзелевський, “Війна, якою вона на Фастівщині була насправді,” *Фастівський вісник* 15 (2011): 3–4; Едуард Мондзелевський, “Про загони УПА на Фастівщині,” *Інформаційний бюлетень Всеукраїнського братства ОУН-УПА* 51 (2013): 31–34; Лариса Чиговська, “Я любив її, мою Україну, й життя свого для неї не жалів,” *Прес-музей. Інформаційний бюлетень Фастівського державного краєзнавчого музею* 4–5 (1995): 26–30.

східних і південних областях, розбудувати там підпільну мережу, проводити культурно-просвітницьку та агітаційно-пропагандистську роботу серед місцевого населення. За даними сучасних дослідників загальна кількість учасників похідних груп становила 5–7 тис. осіб⁹.

Проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Акту про відновлення Української держави продовжило ще один етап українського державотворення у ХХ ст. Проте репресивні контрзаходи німецької окупаційної влади проти Українського державного правління (УДП) на чолі з Я. Стецьком, обласних та районних управ, утворених за допомогою похідних груп гілок ОУН і місцевих активістів у Правобережній Україні, перешкодили подальшій державотворчій діяльності українських націоналістів. Незважаючи на протидію німців, похідні групи оунівців у 1941 р. доволі успішно розпочали свою діяльність на невідомій для них раніше території Центральної, Східної та Південної України. На цих теренах обом гілкам організації вдалося створити крайові, обласні, окружні, районні та місцеві проводи, котрі відразу розпочали активну агітаційно-пропагандистську роботу серед населення. Члени ОУН-Р донесли інформацію про Акт 30 червня до населення багатьох населених пунктів Житомирщини, Київщини, значної частини Поділля. Зі звітів провідників похідних груп випливало, що значна частина населення позитивно ставиться до самостійної України і все сільське населення виступало проти колгоспів. Водночас автори звітів констатували: національний ґрунт Київщини несподівано добрий, кращий ніж у багатьох околицях Галичини¹⁰.

Восени 1941 – взимку 1942 рр. створена в результаті діяльності похідних груп мережа ОУН на Наддніпрянщині зазнала масштабних репресій з боку німецьких каральних органів, які знищили, заарештовували й кинули до в'язниць і концтаборів сотні підпільників. Із переходом ОУН-Р до підпільної діяльності на терені Наддніпрянщини навесні 1942 р. було створено два крайові Проводи – Осередньо-Східних (центральної) українських земель (ОСУЗ) з центром у Києві (очолив Д. Мирон – “Орлик”, а після його загибелі від рук німецьких гестапівців у 1942 р. керівником став П. Сак – “Могила”) і Південно-Східних українських земель (ПСУЗ) з центром у Дніпропетровську (очолив В. Кук – “Леміш”). П. Сак перебував на цій посаді до грудня 1942 р. і теж загинув від рук гітлерівців. Потім керівництво Краєвим проводом ОСУЗ у 1943–1944 рр. здійснював І. Нагірний (“Чорний”).

Протягом 1942–1943 рр. німецькі каральні органи провели серію репресивних акцій проти членів і прихильників ОУН на теренах Центральної та Південно-Східної України. У цей час ОУН втратила багато своїх членів, зокрема, серед керівництва наддніпрянських структур підпілля.

⁹ Олександр Пагіря, “Діяльність ОУН та УПА на Наддніпрянській Україні, 1941–1955 рр.,” *Музей “Територія Терору”*. Публікації, доступ отримано 25 вересня 2017, <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=445>.

¹⁰ Анаголій Русначенко, “Проблема Сходу в українській революції середини ХХ-го століття,” *Український визвольний рух* 13 (2009): 233.

Обидві гілки ОУН намагались максимально використати легальні можливості в умовах німецької окупації. У цей час основним напрямом поширення українських визвольних ідей у Східній Україні стало проведення масштабної культурно-просвітницької роботи серед населення. Оунівці виступали з гаслами державної незалежності, читали лекції з української історії, проводили культурні заходи, намагаючись відродити духовну та національну свідомість жителів колишньої УРСР і українських етнічних територій.

У цілому оунівська агітація знаходила сприятливий ґрунт у постґеноцидному українському суспільстві. До ОУН долучались українська інтелігенція, національно свідоме міське і сільське населення. У цей час більшість учасників підпілля ОУН у колишній підрадянській Україні становили місцеві жителі й тільки 10–20% були вихідцями з Західної України¹¹.

Проте, варто зазначити, що через низку об'єктивних обставин – обмаль часу для закріплення ідей ОУН серед населення, русифікацію, вже вироблену звичку пристосовуватися до різних обставин, побоювання за можливі репресії з боку нацистів і комуністів (в разі їх повернення), значна частина населення в умовах окупації не перейнялась ідеями українського самостійницького руху. Багато членів ОУН, які прибули з Галичини, не були зорієнтовані в місцевих умовах, давались ознаки відмінності в історичних долях регіонів України, ментальності та національній свідомості місцевої людності. Внаслідок цього виникали непорозуміння між членами ОУН із Західної України та місцевими мешканцями¹². Багатьом місцевим жителям була незрозумілою програма ОУН, яка в той час базувалася на принципах однопартійності, авторитаризму, ідеях інтегрального націоналізму. Зіткнення оунівців в 1941–1942 рр. із несприйняттям їхніх ідей у східноукраїнському середовищі стало потужним чинником у ревізії окремих постулатів ОУН і поступової трансформації політичної програми організації у бік демократизації та розширення її соціально-економічної складової, що і було остаточно закріплено в рішеннях III Конференції та III Надзвичайного Великого Збору ОУН у 1943 р.

На початку 1943 р. підпілля ОУН-Р перейшло до активної фази антинімецької збройної боротьби та інтенсивного формування відділів Української Повстанської Армії на Волині та Південному Поліссі. Організаційні ланки підпілля ОУН у Центральній та Південно-Східній Україні були переорієнтовані на збір продовольства, медикаментів, зброї та боєприпасів для повстанців. У травні 1943 р. розпочались агітаційно-пропагандистські рейди УПА з метою поширити ідеї українського національно-визвольного руху в Центральній Україні і охопити повстанським рухом Житомирську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську і Київську області (південь тодішньої Київської області тепер належить до сучасної

¹¹ Пагіря, “Діяльність ОУН та УПА на Наддніпрянській Україні, 1941–1955 рр.,” <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=445>

¹² Там само.

Черкаської області). Влітку-восени 1943 р. просування повстанських відділів на схід набуло цілеспрямованого і масштабного характеру.

У середині травня 1943 р. у складі УПА-”Північ” була створена окрема група або військова округа (ВО) “Тютюнник” (інколи її називали УПА-”Схід”) під командуванням Федора Воробця (“Олекси Глода”, “Верещаки”), яка мала закріпитися на території Південного Полісся. Уже у вересні 1943 р. більшовицьке керівництво в Москві зазначало, що українські повстанці намагаються “перенести свою діяльність у східні області”, створюють там “підпільні озброєні куркульські осередки” і планують “захопити до приходу Червоної армії Київ і не пустити Червону армію на Дніпро”. 28-го вересня 1943 р. радянські партизани інформували Кремль, що 300 повстанців на чолі з “Залізником” рухаються в бік Києва, щоб “піти в підпілля, потім активізуватися і, залишившись в тилу Червоної армії, нищити мости, підривати ешелони і паралізувати комунікації”.

Про “східні” плани УПА було відомо й німцям. Зокрема, відділ контррозвідки німецьких окупаційних військ в Україні повідомляв про те, що в структурі УПА “створено три ударні групи під назвами “Північна”, “Центральна”, “Південна” для маршу до Дніпра”¹³.

Відповідно до нової тактики на початку 1944 р. підрозділи УПА-”Північ” були перейменовані на зразок населених пунктів Наддніпрянської та Слобідської України. Станом на 1 лютого назви загонів групи “Турів” (ім. Богуна, “Озеро” та ін.) змінилися на “Чернігівський”, “Полтавський”, “Сумський”. Так само у групі “Заграда” загін “Котловина” почав називатися “Фастівським”, загін “ім. Остапа” став “Батуринським”, а загін “ім. Колодзінського” – “Корсунським”. З’явилися загони “Холодний Яр”, “Умань”, “Вінниця”¹⁴. Зміни у назвах повстанських частин відображали наміри командування УПА щодо їх подальшої передислокації у східні регіони України.

Однак, втілити в життя задум повстання на Правобережжі, зокрема, в районі Холодного Яру на Черкащині не вдалося, оскільки лінія фронту швидко подалася на захід і українські повстанці розпочали бої вже з підрозділами Червоної Армії та НКВС.

Головною формою українського повстанського руху на Сході став рейд. Активна боротьба рейдуючих відділів УПА на Наддніпрянщині починалася з другої половини 1943 р. Так, у розвідувальному зведенні Українського штабу партизанського руху (УШПР) від 20 липня 1943 р. йдеться про поширення націоналістичного руху на території Житомирської та Київської областей¹⁵. Загальну картину діяльності УПА влітку 1943 р. на Житомирщині дають опубліковані звіти рейдуючих відділів. Рейд першого відділу УПА розпочався 13 травня 1943 р., коли повстанці вирушили з Рівненщини і в ніч з 29 на 30 травня

¹³ Брехуненко, Ковальчук, Ковальчук та Корнієнко, “Братня” навала, 189.

¹⁴ Там само, 189.

¹⁵ Жилюк, *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині*, 112.

перейшли колишній польсько-радянський кордон. Об'єднавшись 29 липня з другим відділом, повстанці переправилися через річку Тетерів, а потім окремими рейдами ходили у Коростенський та Андрушівський райони Житомирської області й Фастівський район на Київщині¹⁶.

Відразу після взяття Фастова німецькими військами, 22 липня у місті з'явилися агітатори з синьо-жовтими нарукавними пов'язками, поширювались листівки “За що бореться ОУН” і відозви ОУН до українців спільними зусиллями розбудовувати підвалини самостійної української держави. Оскільки багато людей вже вважали, що СРСР більше не буде, то ці листівки знайшли чималий відгук, особливо серед молоді. Прибулих оунівських агітаторів фастівчани сприймали, як представників влади самостійної України, і уважно їх слухали. 25–26 липня 1941 р. Фастівщина вже мала нову владу, обрану на загальноміських і районних зборах. Також було створено українську добровільну народну міліцію для запобігання мародерству. У владу населення обирало українських патріотів – головою міської управи став лікар К. Сілецький, головою районної управи І. Петрашенко, начальником міліції обрано І. Ланового. Німецькі військові, бачачи антикомуністичні настрої населення, спочатку не перешкоджали цим процесам – не зачіпали ні вивішені синьо-жовті прапори, ні самостворені мешканцями органи місцевого самоврядування. Вони ще не знали яким буде устрій на цих територіях, їх більше цікавили фронтівні питання. Німецьку армію у липні-серпні 1941 р. велика кількість місцевого населення, незадоволеного радянською владою через примусову колективізацію, Голодомор та масові репресії, сприймала прихильно і часто в багатьох селах району влаштовувались заходи публічної “подяки німецькій армії-визволительці від більшовизму”¹⁷.

Після відмови керівництва ОУН-Р відкликати проголошений у Львові 30 червня 1941 р. Акт відновлення Української держави, гітлерівці розпочали арешти і ув'язнення керівництва та членів організації. 20 серпня 1941 р. А. Гітлером було озвучено рішення про створення Райхскомісаріату “Україна” з центром у м. Рівному. Тоді ж у Василькові та Фастові відбулися масові арешти оунівців. З колишнього Фастівського і сусідніх районів утворено окремий Фастівський гебітскомісаріат, територію якого у грудні 1941 р. було включено до складу Васильківського гебітскомісаріату¹⁸.

Після початку німецьких репресій у Фастові була створена підпільна сітка ОУН. Її керівниками були П. Онищенко (“Богдан”), В. Косовський, Є. Чередниченко (“Сталій”). Підпілля мало розгалужену мережу, налічувало більше сотні чоловік. До його складу на Фастівщині належали, як місцеві жителі, так і прибулі в 1941 р. оунівці-західняки та німісцеві східняки. Глибоко законспіровані осередки ОУН успішно проводили свою роботу в Клевівці,

¹⁶ Жилюк, *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині*, 113.

¹⁷ Мондзелевський, “Війна, якою вона на Фастівщині була насправді”, 3–4.

¹⁸ Там само, 3.

Кожанці, Веприку, Великій Снігинці, Великій Мотовилівці, Пришивальні, Малій Офірні, Дідівщині, Волиці, Фастівці, Мотовилівській Слобідці, Півнях, Паляниченцях та інших селах¹⁹.

Таким чином, у 1943 р. діяльність бандерівської ОУН на теренах військової округи “Тютюнник” відзначалася значною політичною і військовою активністю. Влітку 1944 р. групи УПА-”Північ”, “Заграва”, “Турів” і “Тютюнник” були переформовані і реорганізовані у з’єднання груп “33” (“Завихвост”) і “44” (“ЗГ 44”)²⁰.

Активні бойові операції підрозділів УПА проводились проти радянських партизанів на Фастівщині. У листопадовому номері журналу “До зброї” (офіційне видання політичного відділу УПА) за 1943 р., зазначалось “У Берестейщині і Кобринщині грабіжницькі відділи червоних намагаються проводити мобілізацію, починаючи з 1905 р. народження, але населення втікає перед ними, а самооборона й повстанчі загони розбивають їх при кожній нагоді. Те саме в Сарненщині й Столинещині. Матеріальний і моральний стан більшовицьких “отрядів” дуже незавидний. Голі, босі, голодні. Пилять, грабують кожний на власну руку, б’ються між собою. Командний склад – парашутисти, прислані з Москви, а бійці – церізношерста наволоч та втіклі кримінальні злочинці. Ці банди повстали перед собою одну ціль – це грабунок і розбій. На Поліссі йдуть постійні бої повстанців з цими так званими “партизанами”. У Коростенському, Андрусівському, Фастівському районах загони УПА розбили кілька більшовицьких відділів, здобули зброю, підводи з награбованим майном, багато амуніції. В боях червоні втратили кількисот убитими й раненими. З українськими повстанчими загонами червоні не люблять зустрічатися, бояться...”²¹

На діяльність повстанських загонів у цьому регіоні вказують і німецькі джерела, зокрема, донесення спецслужби абверу “Схід” за 13 липня 1943 р., де йдеться про бої загонів УПА в районі Фастова. Командирами цих повстанських підрозділів німецька розвідка називає оунівців А. Кравця, А. Устинова, В. Поліщука і П. Біловуса. Саме загін останнього, як відзначають радянські архівні документи, активно діяв на Фастівщині та Васильківщині у травні-жовтні 1943 р.

Згодом, у 1944–1947 рр. на Фастівщині оперували вже декілька загонів УПА. За даними фастівського історика Е. Мондзелевського у регіоні діяло “З’єднання північних груп “УПА-Північ”, зокрема, групи “Турів”, “Заграва”, “Західна”; загони: ім. Богуна, “Січ”, “Полтавський”, “Фастівський”, ім. Остапа, ім. Б. Хмельницького та військова округа “Заграва”²².

¹⁹ Мондзелевський, “Війна, якою вона на Фастівщині була насправді”, 4.

²⁰ Юрій Щур, “На грані двох світів”: український націоналістичний рух на Наддніпрянщині (1920–1955) (Запоріжжя: Просвіта, 2011), 149.

²¹ Мондзелевський, “Війна, якою вона на Фастівщині була насправді”, 4.

²² Там само

Безпосереднє створення підрозділів УПА на Василькіщині почалася у травні 1943 р., коли сюди, за наказом крайового командира УПА Дмитра Клячківського (“Клим Савур”), прибув крайовий військовий провідник “Антон”. У співпраці з активом Васильківського окружного проводу ОУН “Антон” відразу приступив до заснування на теренах краю відділу УПА. Першим його керівником призначили тодішнього голову Фастівської районної ОУН В. Кравченка, а місцем формування загону визначили урочище Вовчий Яр між селами Клеківка і Ведика Снітинка Фастівського району. До його складу було закликано увійти всіх розконспірованих місцевих членів ОУН, всіх українських поліцейських, а також всіх українських остарбайтерів, що не бажали виїжджати з України. Оунівська агітлітература закликала українців регіону приєднуватись до УПА. Агітаційні листівки стверджували, що УПА готує збройне всеукраїнське повстання, яке підніметься у період найбільшого військового зіткнення Червоної Армії з німцями на території України та їх обопільного знекровлення в боях між собою²³.

Після повернення Червоної Армії і радянської влади 7–8 листопада 1943 р. до Фастова у місті було розклеєно значну кількість оунівських листівок-відозв до радянських солдат. Прояви антирадянської пропаганди викликали активні контрзаходи “СМЕРШу” 3-ої гвардійської танкової армії, зокрема, перевірки хат, збір свідчень за період німецької окупації. У січні-лютому 1944 р. на Фастівщині, в основному, було викрито і припинено діяльність більшості підпільних організацій ОУН, створених в області ще в 1941 р.²⁴

З просуванням лінії фронту на захід штаб і деякі підрозділи групи “Тютюнник” передислокувалися за р. Случ, де розпочалася робота з підготовки повстанських відділів до рейду на схід. Першим на початку березня 1944 р. вирушив відділ під керівництвом “Миколи Онищенка”, який отримав завдання закріпитися на Коростенщині (Житомирщина). Подібні завдання були поставлені загонам “Ярого” на Коростишівщині й Андрушівщині Житомирської області та “Лисогора” у Фастівському районі на Київщині²⁵.

До складу цих рейдуючих підрозділів також увійшли вихідці з центральних і східних регіонів України. У квітні 1944 р. біля с. Мигалки Бородянського району Київської області відділи “Ярого” і “Лисогора” були оточені підрозділами НКВС. Після бою двоє бійців УПА – Б. Коничек і Г. Дзьобас, що походили з Андрушівщини, потрапили в полон²⁶. Про наявність місцевих мешканців у складі рейдуючих Житомирщиною і Київщиною формувань УПА повідомлялось у бойовому донесенні керівництва 18-ї стрілецької бригади ВВ НКВС начальникові ВВ НКВС Українського округу генерал-майору Марченкову від 5-го квітня 1944 р.²⁷

²³ Мондзелевський, “Про загони УПА на Фастівщині”, 33.

²⁴ Там само.

²⁵ Жилюк, *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині*, 136.

²⁶ Жилюк, *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині*, 137; Мацьків, “Бій підпільників УПА на Київщині влітку 1951 року”, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/07/24/149162>.

²⁷ Жилюк, *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині*, 137.

Рейдуючі у краї підрозділи УПА нараховували у своєму складі близько 300 осіб. 30 березня 1944 р. радянські війська на висоті 164 вели бій з відділом під командуванням сотенного “Лисогора”. У ході бою обидві сторони зазнали значних втрат – загинуло 8–10 упівців і 10 червоноармійців. Також у більшовицькому донесенні повідомлялося, що з Чоповицького району у напрямі Києва рухався ще один відділ УПА, який 29 березня обстріляв військовий ешелон²⁸.

Про присутність вояків УПА восени 1943 р. на Житомирщині та Київщині регулярно повідомлялось у розвіданих УШПР, що відзначає у своїй статті дослідник Г. Цвік. У донесеннях на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного вказувалося, що “велася сильна агітаційна робота ОУН, в Житомирській області діють великі, добре озброєні загони УПА. В районі Коростеня і Малина загальна чисельність УПА біля 2000 чоловік. Мають гармати, міномети, чимало автоматичної зброї. Великі загони УПА ідуть в напрямку Київської і Житомирської областей. ОУН формує загони бандерівців по 100–200 чоловік і направляє їх у райони Білої Церкви, Малина, Радомишля, ніби з ціллю захоплення Києва. На шляху свого руху УПА веде боротьбу з німцями і партизанами”²⁹.

Законспіроване підпілля ОУН вело як таємну, так і відкриту агітацію із залучення нових людей до боротьби за самостійну Україну. На Житомирщині і Київщині поширювались відповідні листівки і література³⁰.

Наприкінці травня 1944 р. керівником ВО УПА “Тютюнник” і одночасно окружним провідником ОУН на Сході Ф. Воробцем (“Верещакою”) на територію Київщини були відправлені боївки “Жука”, “Кобзаря” загальною чисельністю до 80 осіб. У районі Білої Церкви перебувало 16 бійців на чолі з “Борисом”, колишнім заступником Луцького окружного референта Служби безпеки ОУН. В Іванівському районі діяли 25 повстанців на чолі з командиром “Ванькою”.

У січні 1945 р. у рейд Київщиною відправився з відділом сотник УПА “Роман”. У липні цього ж року формування УПА під керівництвом провідника Костопільського надрайонного проводу ОУН “Марка” проводило рейд територією Баришівського і Володарського районів. У Макарові проводила національно-визвольну боротьбу група “Дуная”, а боївка колишнього референта Сарненської надрайонної СБ “Сірка” діяла в районі Розважева, Бородянки та Чорнобиля. До кінця 1940-х років на Київщині в різний час діяли також боївки ОУН і УПА під проводом “Андрія” (Іванків), “Палія”, “Нестора”, “Радченка” (Фастівський район), “Печериці” (Баришівка), “Шевченка” та “Будька” (Бородянка, Іванків), “Беркута” (Чорнобиль), “Короленка” (Тараща), “Грака”, “Берези”, “Сашка” (Чорнобиль, Димер, Бородянка), “Дніпровського” (Ротмістрівський район) та інші³¹.

²⁸ Жилюк. *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині*, 138.

²⁹ Цвік, “Національно-визвольний рух на Радомишльщині”, 128–129.

³⁰ Там само, 131.

³¹ Органи державної безпеки Київщини (1919–1991) у фотографіях і документах, авт.-упоряд. Олександр Шевченко, гол. редколегії Ігор Забілик (Київ: Дон-97, 2004), 249.

Встановити повністю чітку структуру загонів УПА органам НКДБ Київщини дуже важко, а архівні документи та дослідники найчастіше вказують, що фастівським загonom УПА в цей час керував командир Степан Коваль (“Юрій Рубашенко”, “Чорнота”), який до того воював на Рівненському Поліссі³².

Усього на території Київської області у 1944–1952 рр. побувало майже півтори тисячі вояків УПА. Переважно рейдові групи оперували в районах з великими лісовими масивами³³. 15 травня 1946 р. у криївці біля села Божиків Підгаєцького району Тернопільської області енкаведистами було знайдено звіт-доповідь командира однієї з груп вояків УПА про результати рейду по районах Київської області, який тривав з 24 жовтня 1944 р. по 16 серпня 1945 р. Звіт виконано на друкарській машинці на 27 аркушах. Автор детально описує поденний маршрут групи, подаючи в примітках власне бачення економіки даного терену, релігійні справи, наслідки повстанської агітації на селян, духовне життя населення³⁴.

Під час проведення рейдів на Сході, зокрема, і на Київщині, повстанці проводили численні зустрічі з мирними жителями, поширювали агітаційну літературу і листівки, вступали в бої з німецькими та радянськими військами, підрозділами поліції, здійснювали диверсії на комунікаціях, розбудовували організаційну мережу ОУН, залучаючи до неї місцеве населення.

У статті Я. Антонюка мова йде про суперечливі моменти в діяльності ОУН і УПА, зокрема, про необґрунтовані “чистки” Служби безпеки (СБ) серед членів підпілля і збройних формувань, які часто призводили до непоправних наслідків. Так, виступаючи проти шпигуноманії та терору референт СБ і організаційний референт ПСК “Одеса” С. Янишевський (“Далекий”) вступив у конфлікт зі своїм керівником – Ф. Воробцем (“Верещакою”) та провідником Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) М. Козаком (“Смоком”). Переконавшись у неправомірності дій останнього, “Далекий” вирішив від’єднатися від Проводу ПЗУЗ. На початку грудня 1945 р. він проголосив створення опозиційного Крайового проводу “Одеса”. Одним із пріоритетних своїх завдань С. Янишевський вбачав у поширенні українського визвольного руху на центральні та східні терени України. У цьому “одеситам” вдалося досягнути значних успіхів. У другій половині 1940–х – на початку 1950-х років діяльність КП “Одеса” охоплювала Корецький, Межиріцький, Костопільський райони Рівненської області, а також окремі райони Житомирської, Київської, Кам’янець-Подільської, Вінницької, та в окремі періоди і Полтавської областей³⁵. Все це сприяло розгортанню українського визвольного руху на даній території.

³² Монделевський, “Про загоны УПА на Фастівщині”, 33.

³³ Органи державної безпеки Київщини (1919–1991) у фотографіях і документах, 249.

³⁴ Органи державної безпеки Київщини (1919–1991) у фотографіях і документах, 250–256.

³⁵ Антонюк, “Виникнення та діяльність опозиційного Крайового проводу “Одеса”,” 133–134; Пагіря, “Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України”, 7.

Проте конфронтація у середовищі ОУН у регіоні не припинялася, а радянські спецслужби використовували її на свою користь. Цей конфлікт намагались залагодити керівники УПА, ОУН-Р і Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Однак, він так і не був подоланий й припинився лише після загибелі від рук радянських спецслужб його головних дійових осіб. Як зазначає автор статті, чвари і взаємопоборювання серед повстанців негативно вплинули на розвиток визвольної боротьби, зокрема, на території Волині та Полісся³⁶.

Восени 1949 р. постало питання про долю вцілілих відділів УПА, що, як збройна формація, вичерпала свої можливості. У зв'язку з цим, на підставі рішення УГВР Головний командир УПА генерал-хорунжий Р. Шухевич 3 вересня 1949 р. видав наказ, згідно з яким всі повстанські підвідділи і штаби тимчасово припиняли свою діяльність, як бойові одиниці й органи управління, а їх особовий склад переходив до підпілля³⁷.

Після повернення радянської влади в Україну протягом трьох-чотирьох років більшість осередків підпільної мережі, створеної оунівцями в 1941–1943 рр., були ліквідовані, а багато учасників та симпатиків самостійницького руху заарештовано і засуджено до різних термінів ув'язнення. Так, лише на Київщині за даними 4-го відділу МДБ УРСР, у 1943–1947 рр. органи держбезпеки ліквідували 65 осередків ОУН обох спрямувань і заарештували 676 осіб³⁸.

З огляду на нові умови боротьби в 1945–1946 рр. керівники підпілля ОУН розробили спеціальну програму “Орлик” (інша назва “Харків”), що передбачала розширення впливу ОУН на центральні, південні та східні області України. Мета “Орлика” полягала у відновленні організаційної мережі та кадрового резерву ОУН у вказаних регіонах, розгортанні там пропагандистської і розвідувальної роботи та підготовці до боротьби з комуністичним режимом. Дані завдання реалізовувалися разом із програмою “Олеґ”, яка передбачала активне залучення молоді до ОУН і створення молодіжних структур підпілля, та програмою “Дажбоґ” – збереження кадрів підпілля. В інструкції Проводу ОУН від червня 1947 р. гасло ОУН “Лицем до Сходу” фігурувало, як одне з найважливіших³⁹.

Усвідомлюючи стратегічну важливість східних українських земель для відновлення незалежності України, Головний командир УПА Р. Шухевич зазначав: “Якщо ми пропадемо на Сході в рейдах, то полишимо Схід для нового відродження. Український народ не пропаде. Український народ використає це в черговій кон'юктурі виграти справу України”⁴⁰.

³⁶ Антонюк, “Виникнення та діяльність опозиційного Крайового проводу “Одеса”,” 135–138.

³⁷ Жилюк, *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині*, 178.

³⁸ Пагіря, “Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України”, 5.

³⁹ Ішук та Ніколаєва, *Діяльність молодіжних структур ОУН(б)*, 5

⁴⁰ Русначенко, *Народ збурений*, 329.

Головнокомандувач УПА Р. Шухевич в одному з листів до В. Кука у 1949 р. висловив думку, що зараз ОУН необхідно зосередити увагу на двох основних проблемах: молодь і Схід. В іншому листі Р. Шухевич висловив думку, що з 1948 р. для ОУН відкрилися нові можливості роботи на Сході України і це дає надію на утримання і навіть розширення позицій підпілля⁴¹.

У лютому 1950 р. Р. Шухевич передав вказівки щодо роботи на Східній Україні своїй зв'язковій Ользі Ільків ("Роксолані"), яка збиралася туди виїжджати. Він писав: "Від СУЗ (східноукраїнських земель) залежить чи буде Україна, або буде далі Росія... Якщо ми на СУЗ зможемо в усіх обласних центрах очолити у відповідний момент масовий прояв до Самостійної України – ми виграли... Ваша робота буде коштувати можливо більше, ніж робота і смерть тисячі наших повстанців. На Сході України, там місце нашої роботи"⁴². Щоб поширити вплив на центральні, південні та східні області України, у повоєнний час ОУН обрала тактику "поступового просочування". До створення підпільної бази у регіонах залучали старі кадри підпілля з часів німецької окупації, антирадянськи налаштованих місцевих жителів, промислових робітників і студентів з Галичини та Волині, переселенців із Закарпаття.

Для реалізації програми "Орлик" був мобілізований весь пропагандистський апарат самостійницького руху. Листівки, брошури, листи та інші агітаційні матеріали відправлялися поштою, залізницею, передавали через знайомих та довірених осіб, поширювали під час рейдів боївки ОУН територією Наддніпрянської України. Оунівці намагалися прорвати інформаційну блокаду, яку сталінський режим розгорнув навколо визвольної боротьби у західних областях України та спростувати ідеологічні штампи радянської пропаганди. У підпільних виданнях увага зосереджувалася на проблемах соборності українського народу, нівелювалися мовні, ментальні та соціокультурні відмінності між українцями різних регіонів, закладався ґрунт для формування соборної української ідентичності.

На виконання програми "Олег" протягом 1944–1954 рр. підпіллям ОУН на території Центральної та Східної України було створено чимало молодіжних націоналістичних структур, конспіративних опорних пунктів і квартир. Оунівці постійно намагалися організувати молодіжні ланки в столиці України – Києві. У державному архіві СБ України зберігається архівна кримінальна справа № 72722-ФП у 8-ми томах на заарештованих органами МДБ УРСР у травні 1948 р. студентів київських вищих навчальних закладів, яким інкримінувалося створення Київського міського проводу ОУН (фактично – молодіжної структури), активна співпраця з підпіллям, вивчення і розповсюдження націоналістичної літератури.

Київський провід ОУН був створений у 1947–1948 рр. за безпосереднім розпорядженням керівника Крайового проводу ОУН "Одеса" С. Янишевського

⁴¹ Ішук та Ніколаєва, *Діяльність молодіжних структур ОУН(б)*, 8.

⁴² Пагіря, "Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України", 5.

та його заступника Святослава Титка (“Романа”). Його керівником став студент 1-го курсу фізичного факультету Київського державного університету імені Т. Шевченка Ігор Пронькін (“Беркут”), який був призначений С. Янишевським на цю посаду наказом № 15 від 30 березня 1948 р. Всього МДБ було заарештовано 12 осіб, з них активною діяльністю – розповсюдженням листівок і вивченням підпільної літератури займалися лише кілька чоловік.

Київському міському проводу ОУН за час своєї діяльності вдалося зробити небагато. Під час арештів у травні 1948 р. у членів організації було вилучено листи підпільників ОУН, інструкції, понад 400 примірників листівок і значну кількість історичної літератури, яка вважалася антирадянською. Слідство встановило, що в м. Києві учасники цієї молодіжної ланки кілька разів розповсюджували листівки. Всі 12 учасників київського підпілля ОУН були засуджені до різних строків покарання⁴³.

За інформацією з документів, вилучених в учасників Київського міського проводу ОУН, органами МДБ була виявлена молодіжна організація “Союз вільних українців” (СВУ) у м. Переяслав (тепер Переяслав-Хмельницький) Київської області, до складу якої входили учні старших класів середньої школи міста. Їм також інкримінували вивчення “контрреволюційної літератури” і антирадянські погляди. У червні 1948 р. було заарештовано 15 учасників “Союзу”. Слідство встановило, що організація існувала з липня 1947 р., а її керівником був Онищенко Олег Дмитрович, 1929 р. н., учень 10-го класу школи⁴⁴.

У травні 1950 р. Управлінням МДБ по Київській області в с. Королівка була виявлена та ліквідована молодіжна організація під назвою “Українська демократична партія” (УДП), в якій брали участь 10 осіб. При арешті у її учасників було вилучено 3 гвинтівки, револьвер, патрони та українська література. Учасники організації отримали підпільні псевдоніми і склали клятву. Ними була вироблена програма організації, у якій вказувалося, що головним завданням організації є збройна боротьба проти радянської влади за створення самостійної Української держави. Учасники УДП виготовляли і розповсюджували серед населення антирадянські листівки, накопичували зброю та вживали заходів для встановлення зв'язку з підпільниками ОУН в західних областях України⁴⁵.

Незважаючи на важкі умови боротьби, до літа 1947 р. упівські підрозділи не давали спокою органам НКДБ на Фастівщині та Васильківщині. У ніч з 11 на 12 травня 1947 р. з поїзда на вузькоколійці Васильків-I – Васильків-II невідомими були розкидані листівки-відозви УПА до населення, внаслідок чого у ці райони було відправлено додаткові розшукові опергрупи обласного управління НКДБ для виявлення і знешкодження “підпільних бандитських боївок і бойовиків”. Одна

⁴³ Ішук та Ніколаєва, 13.

⁴⁴ Ішук та Ніколаєва, 13–14.

⁴⁵ Там само.

з них 8 червня 1947 р. “напала на слід” групи УПА “Марка”, внаслідок чого він і його охоронець “Сидор” загинули у бою в с. Плесецькому поблизу Борової⁴⁶.

Своїми операціями повстанці намагалися паралізувати роботу невеликих промислових підприємств, колгоспів, фінагентів, машинно-тракторних станцій, лісництв, сільпо, тобто всього того, що так чи інакше нагадувало про радянську владу. Зокрема, за годину до опівночі 12 вересня 1948 р. підрозділ УПА у складі 9–10 осіб напав на лісопилку в с. Буяння Макарівського району на Київщині, яка обслуговувала газопровід Дашава – Київ, розігнала охорону і захопив автомобіль ЗІС⁴⁷.

7 липня 1951 р. у с. Ожегівка Володимирського району Київської області відбувся бій підпільників-націоналістів В. Скоренького (“Богдана”) і В. Мельника (“Орлича”) з емгебістами. Повстанці належали до групи М. Криси (“Кобзаря”), яку в травні 1951 р. Дунаївецьким надрайонним проводом ОУН Кам’янець-Подільської (тепер Хмельницької області) скеровано на територію Київщини для розгортання підпільної діяльності. Діяльність групи описано у звіті за червень – липень 1951 р. під навою “Рейд Ш.Г.УСМ на Схід”⁴⁸. На початку липня 1951 р. група “Кобзаря” розділилась, а 6 липня підпільників виявили емгебісти. 7 липня 1951 р. В. Скоренький і В. Мельник загинули під час бою⁴⁹. 7 липня 2011 р. у 60-ті роковини загибелі підпільників за ініціативою директора Хмельницького обласного літературного музею В. Горбатюка і місцевих активістів з ВО “Свобода” та інших патріотичних організацій неподалік обійся, де загинули підпільники, відкрито пам’ятник з написом “Борцям з комуністичним режимом, які загинули в с. Ожегівка в боротьбі за самостійну, незалежну Україну. Скоренький Володимир – “Богун”. 1925–07.07.1951 та Мельник Віталій – “Орлич”. 1930–07.07.1951”. В. Горбатюк біографії підпільників і їхню боротьбу описав у своєму історичному романі “Ще настане ваша пора”. В основу роману лягли розповіді очевидців і архівні документи, а також записки із щоденника одного з головних героїв – Віталія Мельника⁵⁰. Пам’ятник В. Скоренькому і В. Мельнику на сьогодні є одним із двох на Київщині, встановлених на місці загибелі вояків УПА та збройного підпілля ОУН.

М. Криси (“Кобзар”) разом зі своїм побратимом М. Оліярником (“Богданом”) продовжував свою діяльність на Київщині, побувавши в селах Тетіївського, Рокитнянського, Богуславського, Ставищанського, Таращанського й Білоцерковського районів. Підпільники мали конспіративно-явочні квартири, в яких переховувались і зберігали частину оунівської літератури. Бункери оунівців

⁴⁶ Мондзелевський, “Про загони УПА на Фастівщині”, 34.

⁴⁷ Брехуненко, Ковальчук, Ковальчук та Корнієнко, “Братня” навала, 219.

⁴⁸ Даниленко, “Діяльність ОУН на Київщині: записки “Кобзаря”, 105–122.

⁴⁹ Мацьків, “Бій підпільників УПА на Київщині влітку 1951 року”, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/07/24/149162>.

⁵⁰ Василь Горбатюк, *Ще настане ваша пора: документальний роман* (Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012).

під с. Медвин Богуславського району та с. Іванівка Ставищанського району було викрито. Діючим став фактично лише один бункер, обладнаний у Є. Погорецької у с. Плоске Таращанського району⁵¹. На світанку 21 квітня 1952 р. у лісовому масиві західніше м. Ставище, “Кобзар” разом з “Богданом” були схоплені групою МДБ. 16 грудня 1952 р. кавалер Бронзового Хреста (від 2 вересня 1947 р.) і медалі “За боротьбу в особливо важких умовах” (від 30 червня 1948 р.) М. Криса разом із своїм побратимом М. Оліярником були розстріляні в Проскуріві (Хмельницькому)⁵².

На Житомирщині підпілля ОУН діяло до липня 1955 р. Влітку 1955 р. керівник чекістської опергрупи В. Воронянський прозвітував про успішне завершення операції з ліквідації останньої на Житомирщині підпільної націоналістичної групи. Група з 1953 р. діяла в складі трьох осіб на чолі з керівником Житомирського окружного проводу ОУН В. Кудрею (“Романом”). У його підпорядкуванні були Олександр Усач (“Лис”) і “Григор Утченко (“Остап”)). “Роман”, який безперервно працював у Житомирській області з 1944 р., вважав, що необхідно продовжувати підпільну боротьбу у східних областях України, оскільки частина населення підтримує ідеї ОУН. В. Кудря мав чималу кількість прихильників, які довгий час переховували його від переслідування органами держбезпеки. “Роман” і “Лис” загинули 8 липня 1955 р. у с. Сушки Баришівського (тепер Коростенського) району, намагаючись вирватися з оточення⁵³.

За даними 4-го відділу МДБ УРСР у 1944–1957 рр. під час боротьби з українським націоналістичним підпіллям і УПА загинуло 155 тис. 108 підпільників і повстанців, з яких 1 746 загинули в східних областях України⁵⁴.

Національно-визвольна діяльність ОУН і УПА в східних областях України і на Київщині, зокрема, стала свідченням готовності українців до боротьби за свою незалежність, а період українського національно-визвольного руху середини ХХ ст. залишиться у суспільній свідомості як героїчний етап державотворчих змагань нашого народу.

⁵¹ Даниленко, “Діяльність ОУН на Київщині: записки “Кобзаря”, 103; Мацьків, “Бій підпільників УПА на Київщині влітку 1951 року”, <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/07/24/149162>.

⁵² Даниленко, “Діяльність ОУН на Київщині: записки “Кобзаря”, 103.

⁵³ Жилюк, *Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині*, 179–185; Ішук та Ніколаєва, *Діяльність молодіжних структур ОУН(б)*, 9.

⁵⁴ Пагіря, “Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України”, 6.

HISTORIOGRAPHICAL ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF THE OUN AND UPA STRUCTURE IN KYIV REGION IN 1941–1952

Serhii HUBSKYI

Research Institute of Ukrainian Studies,
Department of the Historical Studies
18 Isaakiana str., 01135, Kyiv, Ukraine

The defeat of the Ukrainian national democratic revolution of 1917–1921, or the First liberation competitions, became only the first stage of the national liberation struggle of the Ukrainian people in the 20th of century. The territory of Ukraine before the Second World War (1939–1945) was divided between several states: the USSR (a quasi-state formation the Ukrainian SSR), Poland (East Galicia and Trans-Curzon), Czechoslovakia (Carpatho-Ukraine) and Romania (Bukovina and Southern Bessarabia). After the victory over Nazism in May 1945, the struggle for Ukraine's independence did not stop. More than ten years the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA) fought against the Stalinist USSR. The fighters for the Ukrainian statehood played an unequal, sacrificial and uncompromising struggle against all the enslavers of Ukraine, not only in the western Ukrainian lands, but also throughout the territory of modern Ukraine and in the part of the Ukrainian ethnographic territories. After the restoration of Ukraine's independence in 1991, Ukrainian scholars have studied much more actively little-known facts about the national liberation movement of the 1940s till 1950s in the east of the Zbruch River, including the Kyiv region. The main idea of the article is to analyze the historiographical works of the Ukrainian researchers devoted to the national liberation struggle of the structures of the OUN and the UPA in the Kyiv region in 1941–1952.

The historiographical works devoted to the above-mentioned problem can be divided into several groups. To the first one we refer research works and collections of documents issued during the years of the USSR's existence. The second group is made up of research works, studies, memories of the direct participants of those events, the Ukrainian underground members from the OUN Marching Groups and UPA as well Ukrainian scholars, written and published on emigration in the second half of the 1940s till 1980s and in the early 1990s in independent Ukraine.

The third group consists of the works of modern Ukrainian scholars and studied and published collections of the documents from branch archives of the special services and authorities of the former USSR, which are located on the territory of Ukraine.

According to the data of the 4th Division of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR, in the years 1944–1957, during the struggle against the Ukrainian nationalist underground and the UPA, 155 108 undergrounders and insurgents were killed, of which 1 746 persons were killed in the eastern regions of Ukraine.

The national liberation activities of the OUN and the UPA in the eastern regions of Ukraine, and in the Kyiv region, has testified to the readiness of the Ukrainians to fight for their independence, and the period of the Ukrainian national liberation movement in the middle of the 20th century will remain in the public opinion as a heroic stage of state-building struggle of our people.

REFERENCES

- Antoniuk, Yaroslav. "Vynyknennia ta diialnist opozytsiinoho Kraiovoho provodu "Odesa" (1946–1949 rr.)." *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh XX st.: ideino-politychni, orhanizatsiyni ta viiskovi aspekty (do 90-richchia Druhoho Zymovoho pokhodu, 70-richchia Pokhidnykh hrup OUN ta 70-richchia Olevskoi respubliky): Materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferencii (Zhytomyr, 18–20 lystopada 2011 r.)* (Zhytomyr: Ruta, 2011). 132–140. (in Ukrainian).

- Bedrii, Anatolii. *OUN i UPA*. Niu-York, London, Miunkhen, Toronto: Ukrainska tsentralna informatsiina sluzhba, 1983. (in Ukrainian).
- Brekhunenko, Viktor, Volodymyr Kovalchuk, Mykhailo Kovalchuk ta Viacheslav Korniienko. *“Bratnia” navala. Viiny Rosii proty Ukrainy XII–XXI st.* Kyiv: Vyd. PPN. A. Brekhunenko, TOV “Drukarnia “Biznes polihraf”, 2016. (in Ukrainian).
- Chyhovska, Larysa. “Ia liubyv yii, moiu Vkrainu, y zhyttia svoho dlia nei ne zhaliv.” *Pres-muzei. Informatsiinyi biuleten Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu* 4–5 (1995): 26–30. (in Ukrainian).
- Danylenko, Vasyl. “Diialnist OUN na Kyivshchyni: zapysky “Kobzaria”, *Istorychnyi zhurna* 5 (2005): 103–122. (in Ukrainian).
- Drevetskyi, Anatolii. “Volodymyr Ivanovych Kosovskyi”. *Pres-muzei. Informatsiinyi biuleten Fastivskoho derzhavnoho kraieznavchoho muzeiu* 6 (1996): 41–42. (in Ukrainian).
- Honcharenko, Oleksii. “Pokhidni hrupy OUN(b) na terenakh Naddnyprianshchyni: do pytannia pro rezultatyvnist sprob intehratsii do okupatsiinykh orhaniv vlady (1941–1944 rr.)”. *Halychyna* 14 (2008): 234–241. (in Ukrainian).
- Horbatiuk, Vasyl. *Shche nastane vasha pora: dokumentalnyi roman*. Khmelnytskyi: Polihrafist-2, 2012. (in Ukrainian).
- Horodyskyi, Zenon. *Ukrainska Natsionalna Rada: Istorychnyi narys*. Kyiv: Vyd. Dim “KM Academia”, 1993. (in Ukrainian).
- Ishchuk, Oleksandr. “Diialnist molodizhnykh struktur OUN yak skladova natsionalno-vyzvolnoho rukhu v 1939–1955 rr.”. Avtoref. kand. dys. Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, 2005. (in Ukrainian).
- Ishchuk, Oleksandr ta Nataliia Nikolaieva. *Diialnist molodizhnykh struktur OUN(b) na terytorii Skhidnykh ta Tsentralnykh oblastei Ukrainy u 1944–1954 rr.* Kyiv, 2006. (in Ukrainian).
- Khodanovych, Oleksii. “Viiskovo-politychna diialnist pokhidnykh hrup OUN na terytorii Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny.” Avtoref. kand. dys. Natsionalna akademiia oborony Ukrainy, 2006. (in Ukrainian).
- Kiyevshchina v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941–1945: sbornik dokumentov.* Kiyev: Obl. kn.-gaz. izd-vo. 1963. (in Russian).
- Kosyk, Volodymyr. *Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini*. Paryzh, Niu-York, Lviv: NTSh u Lvovi, 1993. (in Ukrainian).
- Kovalchuk, Ivan. “Politychno-viiskovi i sotsialno-ekonomichni skladovi diialnosti OUN i UPA na terytorii Zhytomyrskoi i zakhidnykh raioniv Kyivskoi oblastei (viiskova okruha “Tiutiunyk”) u 1941–1943 rr.” Avtoref. kand. dys. Natsionalnyi pedahohichniy universytet im. M. P. Drahomanova, 2012. (in Ukrainian).
- Kovalchuk, Volodymyr. “Ahitatsiini lysty volynskoho pidpillia OUN(b) do tsyvilnoho naselennia Tsentralnoi ta Skhidnoi Ukrainy.” *Zarkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KDB* 2 (Kyiev, Kharkiv: Prava liudyny, 2010): 418–428. (in Ukrainian).
- Litopys UPA. Nova seriia*. Red. kol.: Pavlo Sokhan, Petro Potichnyi ta inshi. Kyiv, Toronto: Instytut apxehpafii ta dzhepeloznavstva im. M. C. Hpyshevskoho NAN Ukrainy, Bydavnytstvo “Litopys UPA”, Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU, 2011), t. 18: Diialnist OUN ta UPA na terytorii Tsentralno-Skhidnoi ta Pivdennoi Ukrainy. (in Ukrainian).
- Litopys UPA. Nova seriia*. Red. rada: Pavlo Sokhan, Petro Potichnyi ta inshi. Kyiv, Toronto: Instytut apxehpafii ta dzhepeloznavstva im. M. C. Hpyshevskoho NAN Ukrainy,

- Bydavnytstvo “Litopys UPA”, Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU, 1999, t. 2: Volyn i Polissia: UPA ta zapillia 1943–1944. Dokumenty i materialy. (in Ukrainian).
- Litopys UPA. Nova seriia*. Red. rada: Pavlo Sokhan, Petro Potichnyi ta inshi. Kyiv, Toronto: Instytut apxeohpafii ta dzhepeloznavstva im. M. C. Hryshevs'koho NAN Ukrainy, Bydavnytstvo “Litopys UPA”, Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU, 2006), t. 8: Volyn, Polissia, Podillia: UPA ta zapillia 1944–1946. Dokumenty i materialy. (in Ukrainian).
- Litopys UPA. Nova seriia*. Red. rada: Pavlo Sokhan, Petro Potichnyi ta inshi. Kyiv, Toronto: Instytut apxeohpafii ta dzhepeloznavstva im. M. C. Hryshevs'koho NAN Ukrainy, Bydavnytstvo “Litopys UPA”, Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU, 2011), t. 14: UPA i zapillia na PZUZ. 1943–1945. Nevidomi dokumenty. (in Ukrainian).
- Matskiv, Andrii. “Bii pidpilnykiv UPA na Kyivshchyni vlitku 1951 roku.” *Ukrainska pravda*. Istorychna pravda, 24 lypnia 2016. Dostup otrymano 25 veresnia 2017. <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/07/24/149162> (in Ukrainian).
- Mirchuk, Petro. *Ukrainska Povstanska Armia: 1942–1952*. Miunkhen: CICERO, 1953. (in Ukrainian).
- Mondzelevskiy, Eduard. “Pro zahony UPA na Fastivshchyni.” *Informatsiyni biuletyn Vseukrainskoho bratstva OUN-UPA* 51 (Zhovten 2013): 33. (in Ukrainian).
- Mondzelevskiy, Eduard. “Viina yakoiu vona na Fastivshchyni bula naspravdi.” *Fastivskiy visnyk* 15, 8 travnia 2012. (in Ukrainian).
- Na zov Kyieva: Ukrainskyi natsionalizm u II-y Svitovii viini: Zbirnyk statei, spohadiv i dokumentiv*. Red. Kost Melnyk ta inshi. Peredruk vyd. 1985 r. Kyiv: Dnipro, 1993. (in Ukrainian).
- Nepokorennaya zemlya Kiyevskaya: Iz istorii vsenarodnoy borby v tylu vraga. 1941–1944*. Kiyev: Politizdat Ukrainy. 1985. (in Russian).
- Orhany derzhavnoi bezpeky Kyivshchyny (1919–1991) u fotohrafiiakh i dokumentakh*. Avt.-uporiad. Oleksandr Shevchenko, hol. redkolehii Ihor Zabilyk. Kyiv: Don-97, 2004. (in Ukrainian).
- Pahiria, Oleksandr. “Diialnist OUN ta UPA na Naddnyprianskii Ukraini, 1941–1955 rr.” Muzei “Terytorii Teroru”. Publikatsii. Dostup otrymano 25 veresnia 2017. <http://www.territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=445>. (in Ukrainian). (in Ukrainian).
- Pahiria, Oleksandr. “Diialnist OUN ta UPA na terytorii Tsentralno-Skhidnoi ta Pivdennoi Ukrainy.” *Mandrivets* 1 (2013): 4–9. (in Ukrainian).
- Patryliak, Ivan. “Propahandystska diialnist OUN na Kyivshchyni u 1942 r. (za materialamy nimetskykh spetssluzhb).” *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia* 103 (2010): 22–25. (in Ukrainian).
- Patryliak, Ivan. *Peremoha abo smert. Ukrainskyi vyzvolnyi rukh u 1939–1960-kh rokakh*. Lviv: Chasopys, 2012. (in Ukrainian).
- Polikarpenko, Hryhorii. *Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv pid chas Druhoi svitovoi viin*. 4-te vydannia, dopovnene. Bez mista: Na chuzhyni, 1951. (in Ukrainian).
- Rusnachenko, Anatolii, “Problema Skhodu v ukrainskii revoliutsii seredyiny XX-ho stolittia.” *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* 13 (2009): 231–242. (in Ukrainian).
- Rusnachenko, Anatolii. *Narod zburenyi: Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini y natsionalni rukhy oporu v Bilorusii, Lytvi, Latvii, Estonii u 1940–50-kh rokakh*. Kyiv: Pulsary, 2002. (in Ukrainian).

- Serhiichuk, Volodymyr. *Ukrainskyi zdvyh* (Kyiv: Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, Tsentr ukrainoznavstva, 2005), kn. 5: Naddniprianshchyna. 1941–1955. (in Ukrainian).
- Shankovskiy, Lev. *Pokhidni hrupy OUN: Prychynky do istorii pokhidnykh hrup OUN na tseentralnykh i skhidnykh zemliakh Ukrainy v 1941–1943 rr.* Miunkhen: Ukrainskyi samostiinyk, 1958. (in Ukrainian).
- Shchur, Yurii. “*Na hrani dvokh svitiv*”: *ukrainskyi natsionalistychnyi rukh na Naddniprianshchyni (1920–1955)*. Zaporizhzhia: Prosvita, 2011. (in Ukrainian).
- Shumelda, Yakiv. *Pokhid OUN na Skhid*. Lviv: Fond dukhovnoho vidrozhennia im. mytropolyta Andreia Sheptytskoho, 1991. (in Ukrainian).
- Sovetskaya Ukraina v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. 1941–1945: dokumenty i materialy*. 2-e izd. Kiyev: Naukova dumka. 1985. t. 1–3. (in Russian).
- Tsvik, Henadii. “Natsionalno-vyzvolnyi rukh na Radomyshlshchyni v 40-kh – 50-kh rr. XX st.” *Ukrainskyi natsionalno-vyzvolnyi rukh XX st.: ideino-politychnyi, orhanizatsiyni ta viiskovyi aspekty (do 90-richchia Druhoho Zymovoho pokhodu, 70-richchia Pokhidnykh hrup OUN ta 70-richchia Olevskoi respubliky)*: Materialy. vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferencii (Zhytomyr, 18–20 lystopada 2011 r.) (Zhytomyr: Ruta, 2011). 127–132. (in Ukrainian).
- Veryha, Vasyl. *Vraty OUN u Druhii svitovii viini abo “Zdobudesh ukrainsku derzhavu abo zahynesh u borotbi za nei”*. 2-he vyd., vypr. Toronto: Novyi shliakh, 1991. (in Ukrainian).
- Zavedniuk, Vasyl. *Pokhidni hrupy ukrainskykh natsionalistiv*. Ternopil: Volia, 2007. (in Ukrainian).
- Zhyliuk, Viktoriia. “Diialnist OUN ta UPA na Zhytomyrshchyni v 1941–1955 rr.” Avtoref. kand. dys. NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. ². Krypiakevycha, Instytut narodoznnavstva, 2008. (in Ukrainian).
- Zhyliuk, Viktoriia. *Diialnist OUN ta UPA na Zhytomyrshchyni u 1941–1955 rr.* Rivne: Volynski oberehy, 2008. (in Ukrainian).
- “Zirnytseiu zaplomeniv na neboskhyli (pro Andriia Kravtsia-Kravchenka ta yoho virshi).” *Nash klych: Kvartalnyk Spilky Ukrainskoi Molodi m. Kyieva* 1–2 (2–3) (1992): 98–109. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії: 15 вересня 2017 р.

Прийнята до друку: 19 грудня 2017 р.